

Розділ XI

ЦЕРКОВНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 904:2–283[(477)(045)]

Н.М. СЕНЧЕНКО

Окремі аспекти вивчення культових пам'яток України

Дослідження присвячене розгляду особливостей та перспективних напрямів вивчення культових пам'яток. Розкрито окремі критерії опису духовно-символічного простору. Акцентовано увагу на необхідності використання ієротопічного підходу до вивчення культових пам'яток.

Ключові слова: культова пам'ятка, ієротопія, духовно-символічний простір, ієрофанія, критерії опису, ієротопічний проект.

Культові пам'ятки як складова частина історико-культурної спадщини вимагають комплексного підходу до їх виявлення, вивчення, збереження та використання. Процес вивчення культових пам'яток має на меті якнайповніше розкрити змістовні аспекти втіленої у пам'ятках інформації. Загальновідомо, що об'єкт культурної спадщини, який має ознаки різних видів пам'яток, варто відносити до того чи іншого виду на підставі ознаки, яка є визначальною для встановлення культурної цінності об'єкта та визначення його предмета охорони [1]. Домінуючою ознакою культових пам'яток є їх культова складова, до якої спрямований переважний інтерес наукової спільноти та широкої громадськості. Ця складова присутня у будь-якій матеріалізованій культовій пам'ятці. Релігійна та світоглядна інформація займають основне місце в їх загальному інформаційному потенціалі. Культові пам'ятки є унікальними об'єктами, що характеризують складний процес становлення та розвитку релігійних поглядів людства. «Культура <...> є похідна від культу; при цьому віра визначає культ, а культ – світогляд, із якого згодом випливає культура» [2]. Ф. Ніцше у свій час підкреслював: «Внутрішній світ таємних <...> блаженно очікуваних настроїв у людини

закріпився під впливом культу; все, що із цього існує в душі, було вирощено із зародженням, зростанням і розквітом релігійного культу» [3].

Повноцінне вивчення культових пам'яток передбачає обов'язкове ґрунтовне вивчення культу, для якого вони створювалися та встановлення історико-культурних зв'язків об'єкта у минулому. Культовим пам'яткам сьогодні повертається первісне призначення не лише як матеріальним об'єктам, але, в першу чергу, як носіям духовної складової, що є домінуючою у процесі їх вивчення і відображає характер суспільного та релігійного життя певної історичної епохи. Багатоаспектність культових пам'яток свідчить про їх вагомe наукове значення, пов'язане насамперед із матеріалізованим втіленням у них світоглядних знань, моральних норм, релігійних поглядів [4].

Структура системи гуманітарних знань, що формувалася протягом тривалого періоду, базувалася на «предметоцентричній моделі» опису явищ [5]. У радянський період пріоритет надавався матеріалістичній науці, будь-які ідеалістичні погляди не підтримувалися і, як наслідок, не були затребуваними. У сфері вивчення та використання культових пам'яток і сьогодні досить часто продовжують панувати суто прагматичні погляди, що призводить інколи до непоправних втрат. Усталені методики вивчення культових пам'яток формувалися під впливом відношення до цього виду пам'яток лише як до матеріальної складової культурної спадщини і лише частково або зовсім не враховували їх духовну цінність.

Зміна ідеологічних поглядів й упередженого ставлення до релігії стали поштовхом для перегляду відношення до культових пам'яток як широкого суспільного загалу, так і наукового світу. Одним із важливих завдань сучасної науки є широке і діяльне освоєння історико-культурного надбання й активно включення в суспільне та культурне життя пам'яток культового призначення. Доцільно наголошувати на історичній закономірності та необхідності формування такого середовища, у якому культові пам'ятки функціонували б як обов'язкова складова сучасного життя.

У будь-якій культовій пам'ятці закладено релігійний зміст і відповідне функціональне призначення. З суб'єктивної точки зору в них можуть переважати й інші цінності: архітектурні, художні, містобудівні й інші, що виводять на передній план її суспільно-значущу культурну традицію [6]. Кожний історичний період представлений характерними культовими пам'ятками. Різноманітні аспекти культових пам'яток досліджуються релігієзнавством, філософією, культурологією, мистецтвознавством, археологією, етнологією, філологією тощо. Однак, лише в останні роки з'явилися спроби охопити й осмислити категорію сакральності культової пам'ятки як цілісного явища в усіх своїх проявах [7]. Цілком зрозуміло, що оцінка духовної складової культової пам'ятки повинна проводитися на межі різноманітних сфер життєдіяльності людини, що стосуються областей віри та знання. Сьогодні у відносинах науки і релігії набира-

ють силу процеси їх зближення. Минув той час, коли «наука прагнула знайти повну автономію від релігії і, нарешті, витіснити її з позицій, світоглядного і духовного центру культури <...> тепер відбувається їх зближення і взаємодія у формуванні цінностей культури, що орієнтується на людину» [8]. Кардинальна зміна політики у сфері охорони культурної спадщини стосовно подолання негативних тенденцій у сфері вивчення культових пам'яток вимагає вироблення чітких критеріїв їх оцінки й опису з урахуванням духовної складової.

Культові пам'ятки необхідно розглядати в усій сукупності можливих зв'язків як природного, так і культурного оточення з метою вивчення, збереження, відтворення та використання історико-сформованого середовища [9].

Детально розроблена за радянської доби система реєстрації культурної пам'ятки використовувала критерії першого рівня оцінки пам'яток, що визначав переважно «музейну» (історико-культурну, архітектурну, естетичну тощо) цінність об'єкту. Такий підхід дозволяв проводити суто «інструментальну» оцінку пам'яток. Не виходячи за межі матеріалістичного світогляду, «музейний» підхід не висвітлював культовий об'єкт як об'єкт духовної культури в системі національної спадщини.

Серед наукової спільноти все більшого схвалення набуває використання критеріїв другого (локально-територіального) рівня, що застосовуються при оцінці пам'ятки у нерозривному зв'язку з навколишнім середовищем (сакральні ландшафти). При цьому культовий об'єкт розглядається як результат взаємодії людини і природи. Проте поза рамками оцінки залишається першооснова створення сакральних ландшафтів – духовні чинники.

Нагальною потребою сьогодення постає вивчення та представлення культових пам'яток у нерозривному зв'язку з їх духовною складовою. Для цього науковці пропонують використовувати критерії третього рівня оцінки (духовно-символічного простору), котрий передбачає включення системи матеріально-символічних (храми, реліквії, пам'ятки-символи, сакральні місця) і нематеріальних (вірування, закони, топоніми, перекази тощо) феноменів релігії (духовної культури), що формує цілісний вигляд сакральної пам'ятки.

На музейному та локально-територіальному рівнях представлення культурної спадщини в основу опису покладено матеріальну складову. У категорії ж «духовно-символічний простір» основною формоутворювальною складовою спадщини розглядається релігія (духовна культура). Рівень духовно-символічного простору відрізняється від інших рівнів вивчення та представлення культурної спадщини необхідністю проведення дослідження на стику віри та знання [10].

Опис духовно-символічного простору сакральних пам'яток передбачає включення наступних критеріїв:

1. Формоутворювальні релігія і культура. У локальному духовно-символічному просторі виділяються наступні формоутворювальні чинники: 1) основна релігія (духовна складова) і 2) основна культура (матеріальна складова). Наприклад:

для духовної та культурно-історичної спадщини Києво-Печерської лаври формуювальними є православна віра і чернеча культура [11].

2. Ареал. Духовно-символічний простір пам'ятки включає певні географічні межі. Для Києво-Печерської лаври – це територія, обнесена мурами, що належить монастирю.

3. Основні закони формування, функціонування та відтворення. Для окремого (локального) духовно-символічного простору існує своє, особливе поєднання природно-географічних передумов, що зумовлюють процес освоєння території. На ці природні чинники накладаються духовні закони й обмеження, що визначають формування духовно-символічного простору і можливість його відтворення. Для християн такі закони сформульовані в заповідях Божих і Нагірній проповіді Ісуса Христа. Локальні закони та правила, що діяли на території кожного монастиря, визначалися його Статутом — Типиконом.

4. Священна топографія сакрального комплексу (духовно-символічний каркас). Священна топографія включає систему розміщення історико-культурних і природних об'єктів, що мають символічні функції і є матеріальною основою організації духовно-символічного простору культової пам'ятки. Зокрема, священна топографія Києво-Печерського монастиря складається із місць розташування храмів, каплиць, келій відлюдників, пам'ятних хрестів, місць поховань святих, монастирських кладовищ, священних джерел, пам'ятних місць тощо. [12]. Особливе місце в описі священної топографії займає аналіз історичної топонімії місцевості. В описі повинні наголосуватися також місця зберігання шанованих реліквій (ікон, церковного убрання і предметів богослужіння, меморіальних предметів, що належали святим тощо).

5. Духовна історія. Для монастирської культури це історія патерикова: події, пов'язані з життям місцевих святих; заснуванням скитів і пустинь; значущі для обителі історичні події; явища духовного світу (чудеса) тощо. Духовна історія фіксується в літописах, історичних грамотах, рукописах, книгах, усних переказах, пам'ятних знаках, топонімії.

6. Духовно-символічний календар (локальний час). Православний календар річного богослужбового циклу символічно включає: 1) події життя Ісуса Христа й апостолів (I–II ст.) римсько-візантійський період православного християнства (до XV ст.); 3) період святих подвижників православ'я на Русі (X–XX ст.). Києво-Печерський православний календар (як і річний календар будь-якого монастиря) доповнюється подіями, пов'язаними із життям та діяльністю місцевих святих і подвижників [13]. У духовно-символічному просторі культової пам'ятки локальний час має фіксовані топографічні прив'язки до певних храмів, їх прибудов і пам'ятних місць відповідно до престольних свят і пам'ятних дат місцевих святих.

Окрім того, духовно-символічний простір передбачає включення як видимих архітектурних форм, зображень, реліквій, чудотворних ікон, дорогоцінного начиння, так і світлових ефектів, запахів, обрядових жестів, молитов, які

у процесі взаємодії створювали унікальний сакральний простір. Досить часто реліквії і особливо шановані ікони ставали своєрідною основою у формуванні духовно-символічного простору. Сакральний простір рідко складався стихійно. Як правило він організовувався як продуманий і заздалегідь спланований проект [14]. Розкрити у всій повноті деталі цього проекту можливо користуючись запропонованим відомим вченим О. Лідовим терміном «ієротопія» – створення сакральних просторів як особливого виду творчості і як спеціальну область історичних досліджень, в якій виявляються й аналізуються конкретні приклади даної творчості. Дослідники культових пам'яток найбільшу проблему в ієротопії вбачають саме в категорії «сакрального», яка передбачає реальну присутність Божу. Видатний теоретик культури і антрополог Мірче Еліаде увів спеціальну категорію «ієрофанія». Це поняття передбачає «вторгнення священного», в результаті чого з навколишнього космічного простору виділяється якась територія, якій надаються якісно відмінні властивості [15].

Характерний приклад ієрофанії можна навести з історії будівництва Успенського собору Києво-Печерської лаври: коли преподобний Антоній печерський молився з проханням вказати йому місце будівництва храму, – «...у нічному видінні йому було сповіщено, що на ранок по всій землі випаде роса, а на місці церкви буде сухо. Так і трапилось. Згодом святий Антоній <...> випросив повторення чуда, але таким чином, щоб на місці церкви випала роса, а навколо було сухо. На світанку наступного дня вся площина, вказана для храму, виблискувала <...> великими діамантами роси» [16].

Дослідження духовно-символічних просторів безсумнівно припускає використання деяких традиційних підходів історії мистецтва, археології, етнології, літургії, богослов'я, філософії, релігії й інших дисциплін. Проте в контексті ієротопії сакральний простір не може бути представлений лише як синтез артефактів, художніх образів чи описів ритуалів [17]. Ієротопічний підхід як форма бачення додаткових структурних одиниць, що раніше не враховувалися, дозволяє виявити структурний задум конкретного простору, якому підпорядковані всі видимі форми і невидимі складові, що дозволить істотно розширити сферу історичних досліджень.

Цілі форми творчості не отримали свого місця в науці й практично не описувалися саме через відсутність ієротопічного підходу. Приміром таке явище, як драматургія світла опинилося поза межами традиційних дисциплін. При цьому писемні джерела свідчать наскільки детально розроблялась система використання світла під час богослужінь, використання ладану або запалювання свічок тощо. Ієротопічний підхід дозволяє сформувати для цих явищ адекватне наукове поле, у якому різноманітні культурні явища змогли б вивчатися як складові єдиного проекту. В основі будь-якої релігійної традиції і, відповідно, культовій пам'ятці лежить нематеріальний і водночас реально існуючий простір, навколо якого вибудовується світ предметів, звуків, запахів й інших ефектів [18].

Не заперечуючи значення джерелознавчого, стилістичного, іконографічного підходів, як і будь-якого іншого опису предметів, ієротопія дозволяє відкрити фундаментальну складову, що закладена в культових пам'ятках. Мова йде саме про організатора сакрального простору, який зумів поєднати весь комплекс видимих і невидимих форм у єдиний духовно-просторовий ансамбль. Визначний приклад творця унікального сакрального простору чітко прослідковується у «Оповіді про будівництво Св. Софії» [19]. Образ Великої Церкви був відкритий Юстиніану ангелом, що явився йому у сні. Згідно переказу, імператор керував роботами з внутрішнього оздоблення церкви, «включаючи організацію вівтарного простору, систему численних дверей і поділ простору центрального нефа на чотири сакральні зони за допомогою так званих «райських річок», сліди яких і сьогодні видно на мармуровій підлозі храму» [20]. У куполі та колонах св. Софії були закладені священні реліквії. «Завдяки перенесеним реліквіям були створені особливі просторові зони всередині церкви. Характерний приклад – «колодязь самарянки», який за наказом імператора був перенесений з Самарії і встановлений в південно-східному куті храму, відтворюючи там конкретну частину Святої Землі» [21]. Усі елементи, задіяні у створенні Святої Софії являють собою єдине ціле – чітко організований ієротопічний проект.

Окрім того, залежно від використання різних елементів різних сакральних просторів встановлюється містична єдність цих просторів. У межах одного простору могли співіснувати кілька різночасових ієротопічних проектів. Так сакральний простір Святої Софії являв собою свого роду мережеву структуру, що складалася з окремих сакральних просторів, які взаємодіяли в рамках єдиного цілого.

Тривалий час сприйняття артефактів як самоцінності перешкоджало сприйняттю сакральних просторів як цілісних ієротопічних проектів. Детальні зовнішні описи не завжди допомагали розкрити весь спектр ієротопічних зв'язків, а інколи навпаки перешкоджали цілісному сприйняттю сакрального простору. Чимало шкоди завдало повсюдне введення іконописного оригіналу (починаючи з XVI ст.). Уявлення про схематичний малюнок як основу образу змінило візантійську концепцію ікони й сприяло перетворенню просторового образу у картинку на площині. Сприйняття ікони лише як плоскої картинки перешкоджало повноцінному сприйняттю образу з усіма його просторовими ієротопічними зв'язками [22]. Розуміння іконічної природи простору можливе лише на основі сприйняття образу ікони не як самодостатньої цінності, а як взаємодії між молільниками і зображенням [23]. Принциповою рисою візантійської ієротопії є включення «глядача» в якості невід'ємної складової просторового образу, особливо якщо він володіє духовним досвідом і необхідними знаннями.

Було б великою помилкою обмежити проблему ієротопії лише візантійською традицією. Історія релігійної культури у різних країнах світу сповнена ієротопічних проектів, які повинні стати предметом порівняльних досліджень. Можна

виявити архетипний пласт, який є спільним для всіх традицій, наприклад, архетип Святої Гори, незмінно присутній у різних культурах [24]. Завдання ієротопії – осмислення божественної суті сприйняття світу через розкриття образів-парадигм і розробка методології їх описів, які повинні поєднати не тільки архітектурні «програми храмів», але й розкрити концепції їх сакрального простору. Ієротопічний проект – початковий «задум-матриця» міг децю видозмінюватися з часом, проте наявність його у будь-якому сакральному просторі – очевидна. Без нього наукове дослідження культових пам'яток буде знаходитися лише у площині опису видимих артефактів, якими б детальними вони не були. Відомі науковці стверджують про можливість і необхідність застосування ієротопічного підходу не тільки до вивчення культових пам'яток, що містять значну кількість артефактів, але й до писемних джерел, у яких часто зустрічаються досить детальні описи сакральних просторів [25]. Ієротопія – це спосіб реконструкції сакральних проектів, який значною мірою залежить від духовного стану самого дослідника.

«Сакральний простір являє собою особливий тип історичного джерела, методи дослідження якого ще належить розробити» [26]. Це, безперечно, є одним із найважливіших завдань сучасного пам'яткознавства. Зусилля дослідників слід зосереджувати на розробку та застосування нових методів дослідження, спрямованих на максимально можливе розкриття інформації, закладеної у культових пам'ятках, використовуючи ієротопічний підхід для реконструкції проектів духовно-символічних (сакральних) просторів з усіма можливими складовими. Сакральний простір не може бути представлений лише як синтез артефактів, оскільки він має принципово інший структурний задум і призначення. При цьому важливо пам'ятати, що вивчення та збереження культових пам'яток не є самоціллю, а лише засобом для досягнення більш високої мети – задоволення духовних потреб суспільства. [27].

Джерела та література

1. *Попельницький О.* Методичні рекомендації щодо визначення предмета охорони об'єктів монументального мистецтва / *О. Попельницький* // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2007. – Вип. 3. – С. 468.
2. *Флоренський П.* Сочинения. – Т. 2. – М., 1996. – С. 39.
3. *Ницше Ф.* Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов. – М., 1997. – С. 104.
4. *Полякова М.* Изучение и использование памятников науки и техники / *М. Полякова* // Памятниковедение науки и техники: теория, методика, практика. – М., 1988. – С. 117.
5. *Лидов А.* Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования / *А. Лидов* // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. – М. : Индрик, 2006. – 764 с.
6. *Дячков А.* Памятники науки и техники в системе памятников истории и культуры / *А. Дячков* // Памятниковедение науки и техники: теория, методика, практика. – М., 1988. – С. 89.
7. *Лидов А.* Вказана праця. – С. 12.
8. Віра і знання. Наука і техніка на рубежі сторіч. Всесвітній Російський Народний Собор. Соборні слухання 18–20 березня 1998 р. – Саров, 2000. – С. 14–22.
9. *Піскова Е. Федорова Л.* Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 190–191.

10. *Матонин В.* Онежское крестьянство в XII - первой трети XX вв. (Религиозное устройство) : автореф. дис... канд. ист. наук. – Архангельск, 2000. – С.11.
11. *Столяров В.* Некоторые подходы к анализу историко-культурного пространства территории (на примере Соловецкого архипелага) / *В. Столяров* // Панорама культурной жизни стран СНГ и Балтии. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 17–21.
12. *Матонин В.* Вказана праця. – С. 22–23.
13. *Столяров В.* Становление архетипа православного монастыря. Проблемы использования монастырских комплексов и трансляция наследия / *В. Столяров* // Материальная база сферы культуры. Информкультура РГБ. – М., 1997. – Вып.1. – С. 38.
14. *Криворучко Ю.* Формування історичного сакрального ландшафту Львова XVIII ст. – К., 2006. – С. 35.
15. *Лидов А.* Вказана праця. – С. 10–11.
16. *Серафима (ігуменя).* Історія Києво-Печерської лаври: Історико-богословське дослідження. – К.: Свято-Успен. Києво-Печер. Лавра, 2001. – Кн. 1: XI – перша половина XIII ст. – С. 57.
17. *Лидов А.* Вказана праця. – С. 12.
18. *Бычков В.* Эстетическое значение цвета в восточнохристианском искусстве / *В. Бычков* // Вопросы истории и теории эстетики. – М. : МГУ, 1975. – С. 129–145.
19. *Лидов А.* Вказана праця. – С. 13–17.
20. Там само. – С. 18.
21. Там само. – С.17.
22. Настольная книга священнослужителя. – М., 1983. – Т.4. – С. 160; *Шмеман А.* Исторический путь Православия. – М., 1993. – С. 246.
23. *Лидов А.* Вказана праця. – С. 22.
24. *Лидов А.* Вказана праця. – С. 24.
25. *Горбаченко Т.* Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: філософсько-релігійознавчий аспект : автореф. дис. ... докт. філос. / Інст. філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 24 с.; *Лидов А.* Вказана праця. – С. 26 – 29.
26. *Лидов А.* Вказана праця. – С. 31.
27. *Лопаткин М.* Стратегический план развития Соловецкого музея-заповедника. – Соловки, 2001. – С. 5–7; *Середа Г.* Памятники православной культуры: история и современность / *Г. Середа* // Памятники истории и архитектуры европейской России. Материалы докладов научн. конференции «Проблемы исследования памятников истории, культуры и природы Европейской России». – Нижний Новгород, 1995. – С. 225–232.

Senchenko N.H. Отдельные аспекты изучения культовых памятников Украины

Исследование посвящено рассмотрению особенностей и перспективных направлений изучения культовых памятников. Рассмотрены отдельные критерии описания духовно-символического пространства. Акцентировано внимание на необходимости использования иеротопического подхода к изучению культовых памятников.

Ключевые слова: культовый памятник, иеротопия, духовно-символическое пространство, иерофания, критерии описания, иеротопический проект.

Senchenko N.M. Some aspects of the study about religious monuments of Ukraine

Research is devoted to the consideration of the characteristics and promising areas of study about religious monuments. The article considers some criteria describe the spiritual and symbolic space. Attention is focused on the need for hierotopy approach to the study of religious monuments.

Key words: religious monument, hierotopy, spiritual and symbolic space, hierophany, criteria description, hierotopy project.

Подано до друку: 06.11.2014 р.